

25201

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Värmland

Gustav Adolfs son

Larsson, Sten. 1963.

16/5 63

ULM:s frigel. M. 82 Matordning
och bordsseder.

14 bl. 4:

25201

Svar till frågelista M 82

Värmland!

Gustav
Adolfs
socken

Matordning och bordsseder.

'Måltid' hette i målet, mål, målti, ätdags, vilket senare mer hän-
syftar på tiden, gästi, som hänsyftar på den smörgås man hadde
med som matsäck då man var ute på arbete. - 'Ja, då ä gästi nu.
därmed menades att man samlades och åt upp sin medhavda matsäck
och vilket brukade ske vid tolv-tiden på dagen. 'Ligg ur skåpe
te mål blir, brukade hustrurna säga åt sin män eller barn, om
de gingo och skulle se efter någon matbit i skåpet mellan målen.
(mål, målti *målti*) eller så här: - 'Nu tröker du fell te
måle!' = *Nu arkar du väl vänta till måltiden!*

'Skrevmål,' en god, mättande mat. Eller, man åt mer än vanligt:
'ja tog mej ett riktigt skrevmål inna ja geck'. Man sade även
i liknande: elvmål. Man sade även om starkt mättande mat, att den
var 'mäkti.' - 'Ja feck ett riktigt mål, men då va så mäkti föa
så ja mådd kav ill.' (En kraftig måltid av god, mättande föda, kal-
lades även 'busmål.')

En måltid av dålig, hoprafsad föda, kallades 'skrantmål.'
-nock feck ja fellmat, men då va tocken där skrantmat (-föa)

ULMA 25201. Sren Larsson. 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frågl. M 82

Tiden mellan frukost-middag-kvällsvard kallades 'ökt', öka ökten, öktera. Den här öka får vi lev å gno på så myck vi kan. Benämningen 'ökt' brukades egentligen då det var frågan om arbete i såningstiden och i slåttern, då det gällde att få så mycket som möjligt gjort för dagen.)

Men man kunde även ta sig någon matbit mellan målen, detta förekom vid strängt utearbete och kallades 'mellamål' och utgjordes mest av kaffe med något tilltugg. På eftermiddagen var det nästan obligatoriskt med ett sådant mål som togs vid 4-tiden och kallades 'aftaval'. *Aftaval*

Men även arbete av sådan art fanns, att man ej kunde ta några bestämda måltider, utan man fick passa på och äta då tillfälle gavs. Ett sådant arbete var t.ex. rivning av milorna då man kolade. Det var ej sagt, att man vid sådana tillfällen kunde komma loss på bestämd vanlig måltidstimme. Ville det krångla med kolen, kunde man få hålla på kanske hela dygnet, innan man fick tillfälle att få varken mat eller kaffe. Jag mins en lustig episod:

Det var så att man höll på med rivning. Man var tre stycken, kolaren själv oräknad. Nå, när man infatade kolen efter ett "bröt",

Med "bret" menades vart skifte man tog på milan. Den brukades indelas i första "bretet," som var kullen och "kassen." Sedan ett till och så blev det sista "bottenbrete."

Ja, alltnog, kolaren frågade ibland: - Skall vi inte gå å få oss mat snart? Men då han ej gjorde någon min av att gå, så ville de andra ej visa sig sämre än att de kunde väl hålla på lika länge som han själv. Så frågade han flera gånger och man höll med att det skulle ju vara gott med litet mat, men det gick som förut. Men då man rivit en mila och inforslat kolen på en annan, var det en som yttrade: - Ja, men nu går vi i alla fall och får den där maten. Då den ene av dem ställde upp sig vid dessa ord, stöp han som en klubbad oxe och blev liggande och - sov. Detta, beroende av hunger och utmattning. Ja, man hadde mycket roligt av denna episod länge....

De måltider som förekom i vanliga fall var först: Morgonmålet, som intogs vid 5-6 -tiden på morgonen, ibland kanske tidigare. Detta mål bestod av kaffe med dopp. (smörgås av rågbröd) Sedan blev det frukost vid 9-tiden och bestod i de allra flesta fall av råg- eller havremjölsvälling, med smörgås jämte rå sill. Längre tillbaka var det mest korn- och havremjöl som kom i fråga

ULMA 25201. Sten Larsson. 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

Frukosten hette "meramåle," "at meram," eller "dagelmål." J

4
[meran]

(dagelmål) så vid II-tiden var det förmiddagskaffe med dopp som förut nämnts. Middagen blev vid I2-tiden ungefär och bestod i vardagslag av potatis, sill, kokt eller stekt, bröd smör och sur mjölk.

Aftonvarden, så vida man ej hölls ute med något arbete bestod av slätt kaffe (aftakaffe). Kvällsvarden, "kväl," vid 8-tiden, var korn- havre- eller rågnjölsgröt med mjölk, surx eller söt. I senare fallet med lingonmos, även den sur eller söt, beroende på tycke och smak. Allt detta kunde ju variera, ett "tema med variationer," kan man säga.

var det något strängt arbete och man hade lejda personer, blev mathållningen en annan. Då gällde det att ta fram det bästa huset förmådde. Då brukade matordningen se ut så här: - Innan man började arbetet, kaffe med dopp. (rågbröd och smör.) Frukost med välling, så vitt möjligt av vetemjöl, med smör, bröd, korv, fläsk, kokt eller rökat. Middag: Potatis, Fläsk stekat, kött, korv, smör och bröd. Kunde även variera med tunnpannkaka med sylt eller köttbullar eller makaroner med fläsk, Bruna bönor och fläsk etc. mjölk eller svagdricka. Som avslutning efterrätt av någon sorts kräm med mjölk eller grädd. Kvällsmålet kunde vara ungefär lika

med middagsmålet, så vida det ej omväxlade med gröt mjölk och
lingon. Som efterrätt på gröten äts smörgås med korv eller dylikt.
Detta kallades "Grötstäng." Detta kallades så, för att ej gröten
skulle "komma upp tillbaka," som man uttryckte sig.

Man kan nog säga att den stående rätten vid kvällsmålet var
gröten. Den kunde omväxla från mjölkgröt, (gröt av mjölk och vete-
mjöl.) till rågmjölsgröt av vatten och rågmjöl. Till den äts sur
mjölk ^{sur} eller söt och i senare ~~fall~~ fallet med lingon, som i de flesta
fall voro osockrade. Mjölkgröten brukade ösas upp på tallrikar åt
var och en och i mitten på gröten gjordes ett hål som fylldes med
smör som där fick smälta. Var sked man tog av gröten doppades i
smöret och äts. Speciella gröträtter, voro gröt av havremjöl en
hård fast gröt som kallades "Motti." Den förekom mest när man
varit till kvarnen på malning efter trösket på hösten. Korngröns-
gröt var en grötsätt som förekom efter slaget.

Sovel, ^{Sögh} kallades all animalisk föda. Men även annan
mat som ej var så lätt åtkomlig, t.ex. när man måste vara sparsam
på mjölk. Då räknades det även som sovel. Jag mins en gång, jag
var väl ej så gammal, jag i en granngård blev bjuden på ett glas

[font. 5.6. !]

mjölk och en smörgås. Som jag var mera törstig än hungrig, drack jag mer mjölk än ^{jag} åt av smörgåsen, vilket föranledde moran i huset att säga: "Du ska int nöml i dej seggle, du ska åt brö te."

"Nöml," betyder ungefär att glupskt 'häva i sig.' - (nöml).

[hark]

Men smör och ost kallades även för 'seggel', Kanske för att det var mera sällsynt och så var det ju godare än övrig mat i vardagslag.

På sön-och helgdagar var det brukligt att det skulle vara något bättre mat än i vardagen. Då skulle det vara lite mera 'segglit' än annars. 'Segglit,' betyder att det skulle vara mera välsmakande mat, som ex-vis kötträtter, fisk - större sort, som gädda - o. d.

'Seggelhunn,' kallades den som helst höll sig åt den bättre och fetare maten och ratade annan mat.

Metspöet kallades ^{seggelspöe/} 'seggelstänga' och bössan för ~~hax~~ seggelstänga.

Att greja så att det fanns tillgång till sovel i huset, kallades

att 'segglä,' 'dra seggel te huse', Och den som sparade på sovlet [formu??]

var 'seggelnätt,' Det spett eller stång man hade upphängt i visthusboden, att hänga kött och fläsk på, kallades i likhet och med

kanske kraftigare skäl, än geväret, för seggelstänga. 'Seggeltina', var det man hadde kött och fläsk nedsaltat i., (gustriän)

Att man ej hadde ett gudslån (att äta, betydde att man var utan

ULMA 25201. Sren Larsson. 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

allt-ätbart.] /

Matsäck, *matsäck* - var ryggsäck eller näverkont som man förvarade maten i för dagen då man var ute på arbete. Låg man borta i flera dagar, kanske hela veckan, hette det 'Vecksäck eller veksäcken.'

En ryggsäck, kallades även 'niffel'. Om den enligt gammal sed, var gjord av skinn, så sade man 'skinnniffel.' 'Tornister,' var även benämning på matsäck. Det man förvarade mjölken i, vid veckolång bortovaro, var för det mesta-förr- en flaska av trä, som kunde kallas 'ankern,' träflaska, 'kuttingen,' e.d.

Då barn kom till en granngård, var det kutym att det skulle få något att äta, något gott, som en smörgås med mycket smör, en ostbit, en vetebrödsbulle e.d. Barn skulle alltid ha 'fägna' i granngårdarna.

'Fägna,' kallades även om man kom hem med något läckert, som från en marknadsresa t.ex. Eller när man slaktade, brukade man ge de närmaste grannarna en bit av slagtet. Det var också 'fägna'. Ordet 'fägna' brukades (och brukas) även i annan bemärkelse.

Om man (man) grundligt skällt ner någon som på ett eller annat vis gjort sig förtjänt därav, så sade man: "Men nu feck han fägna, när ja nu feck tag in." - Ja ska gin fägna, bar ja träffern." o.s.v.]

ULMA 25201. Sten Larsson. 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

Bordsbön lästes nog förr, isynnerhet av de äldre på den tiden. Med "förr," menas här omkring början av 1900-talet. Men seden försvann mer och mer, nu är det väl troligt att det ej förekommer annat än där man är som man säger 'troende'. Bordsbönen lästes för det mesta tyst av husfadern, vilken jämte de övriga stod vid bordet under bönen. Först när husfadern satt sig, satte sig de övriga familjmedlemmarna. I bordsbönen skulle även ev. tjänstefolk deltaga, även om de ej deltog i måltiden vid bordet. För det mesta åt tjänstefolk för sig själva, om man hade många. Annars om man hade bara en dräng eller piga, så åt den vid samma bord som den övriga familjen.

För att återgå till spørgsmålet om 'matsäck', så var det ett par saker som höll på att glömmas bort. Angående beteckning för 'matsäck,' så hette det även 'nistsäcken' eller 'nestsäcken'. Själva maten kallades 'niste', eller 'neste'. Att utrusta med matsäck, hette 'nest(nist) ut, (manfelka). Ordet 'nist', eller 'nest,' böjes sålunda:

nēst, nēsta, Cha|nēst, nēstrr, nēsting *nest = nestr.*

En dags matsäck kunde bestå av t.ex. bröd med smör, antingen påstruket eller smöret i särskild liten ask, kött eller fläsk med

ULMA 25201. Sten Larsson. 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

kall potatis, mjölk eller kaffe, det senare tappad på flaska och med en tjock yllestrumpa kring. (numer ersatt av termosfl.)

I torftigare fall, kunde 'nistet' utgöra kokt sill på kall potatis och hårt bröd. Vid veckolång bortovaro bestod maten av en mängd tunn-pannkakor eller plättar (s.k. kalv-ost, ostkaka, tjocka pannkakor. Det förra när så tillfälle gavs att få.) Dessutom kött och fläsk, det senare ibland rått, att själv steka i medhavd stekpanna, samt kaffe att koka; kaffekokare medfördes. Dessutom bröd med viss beräknad åtgång för dag. Då så tillfälle gavs, även vetebröd. (mest numera) Mjölk medfördes, sur på sommartid, i en frä- eller bleckflaska. Vid kolning, då man låg borta mest hela tiden, hadde man mest råvaror med och lags^ade till maten själv. Det blev huvudsakligen gröt - rågmjöls - kolbullar, potatis, fläsk ev. sill, kaffe, mjölk, sur eller söt. Hadde man tillgång till s.k. skrädmjöl, tog man med och kokade 'motti' med stekt fläsk. Om det ej var alltför långt från hemmet, kunde kolaren även få lagad mat hemifrån, som han antingen själv hämtade, eller någon av familjen transporterade dit. Detta var i huvudsak vad vecko- eller längre tids matsäck kunde bestå av. Det kunde variera, beroende på råd

ULMA 25201. Sten Larsson, 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

och tillgång:

För att återgå till bordssederna om man säger under 1900-talets början, då brukade man under huvudmåltiderna ha maten uppöst-hållt i ett stort fat mitt på bordet, där var och en öste till sig på sin tallrik så mycket han ansåg. Man tog väl för sig flera gånger om så erfordrades. I en gryta på spisen stod det som ej rymdes i fatet på bordet vilket påfylldes efter som det sjönk. Man hadde ej gärna någon mat stående kvar i grytorna, utan var det något kvar, hölldes det upp på fat och tallrikar och ställdes in i skåpet. Faten utgjordes av bränd lera som vissa gårdfarihandlare drog omkring med och sålde. Man kallade dylika fat och skålar 'Stenkål' (Stenkärl). Skedarna voro i allmänhet träskedar. När postorderkatalogerna började utkomma (1904 och därefter) blev det så i ropet att skicka efter skedar ur katalogerna. Det var skedar av s.k. Brittaniametall. Placeringen kring matbordet var godtycklig. Ja, husfågern ^{hade} sin bestämde plats, för det mesta vid en av bordets kortsidor. De övriga familjemedlemmarna placerade sig mera godtyckligt. Hadde man ~~sk~~ s.k. inhysesshjon fingo de i regel sitta i ett hörn av rummet och äta ur en för dem avsedd skål eller tallrik.

x Stenkål

ULMA 25201. Sten Larsson, 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

Landsmålsarkiv Uppsala. 25201
S. Larsson 1963. GUSTAV ADOLF
VRML.

~~Barnen fingo vara med vid matbordet ifrån det de voro så små, att de måste matas. Sedan de kunde klara sig hjälpligt själva, fingo de egen liten skål eller tallrik och sutto med de andra vid bordet.~~

Det kunde även inträffa om det var mindre familjer, att alla åto ur gemensam skål eller fat. När man kokade gröt, kunde man se att familjemedlemmarna sutto och togo sked för sked ur det gemensamma fatet, doppade den i mjölk tallriken och åt. Åt man filbunke, började man vid varsin kant på fatet och åt till dess man möttes i mitten. Skedarns lades efter slutad måltid i en gryta med varmt vatten för att diskas jämte den övriga servisen.

Kött serverades i ett gemensamt stort fat på bordet där var och en tog efter behag. Var det köttben tog man med fingrarna direkt ur fatet och gnagde eller skar med en täljkniv bort det kött som fanns och åt potatis till. Potatisen skalade husmodern i regel och lade på tallrikarna åt var och en. Sås till köttet östes ur en särskild säs-skål på tallriken och doppades potatisen i den.

Om man gjorde 'renthus' på bordet så att all maten var uppäten, brukade man säga, att, "De ser ut som om Klarälva gått fram här!"

Det ansågs ej fint att visa sej 'glepen' då man åt (göpen).

ULMA 25201. Sten Larsson, 1963
VRML, GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 25201
S. Larsson 1963. GUSTAV ADOLF
VRML.

D.v.s. - äta glupskt, sluka maten. Eller se ut åt sig de bästa bitarna, ty då var man 'søggelhunn'.

Om man rapade två gånger sedan man ätit, var det ett tecken på att man ätit sig mätt. Annars gick man ifrån bordet halvmätt, sådes det.

Ibland hände det att husfadern högljutt släppte sig sedan man ätit. Det hette då att 'han blåst smelera å bole.' (Bläste bort matmulorna från bordet.)

Middagsvilan (vil medda) varierade. Detta berodde ju mycket på vad man höll på med för slags arbete, väderleken os.v. Under en timme var det dock aldrig, såvitt det ej var under skördeanden och det såg hotande ut att bli regn och man hadde hö som låg färdigt att hässjas. Då kunde middagen och vilan inskränkas till att man nätt och jämt hann att äta. Men det var som sgt under särskilda förhållanden! När man drack 'aftakaffe' brukade man som regel ta sig några minuter, 'för att kaffet och doppet skulle veta vart det tog vägen. Annars kunde det tro det kommit i en hunn.'

Man ansåg det vara opassande att gästa en gård då man höll på

ULMA 25201. Sren Larsson. 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82

att äta. Man brukade be om ursäkt för att man kom 'mitt i maten.'

13

Hadde man tillgång, så kunde det hända att den besökande ombads att slå sig ned och delta i måltiden. Isynnerhet om det var någon närbelägen granne. Det hörde dock till god ton, att ej mota en sådan inbjudan. Åminstone ej utan mycket krus.

Det berättas att en tattare kom in på ett ställe där några gubbar sutto och 'kaskade' vid ett bord. Man gjorde dock ej någon inbjudan till honom att slå sig ned och delta, oaktat att man såg tattaren mer än lystet betraktade bränvinsbuteljen på bordet. Till sist, när han såg alla förhoppningar strandade sade han:
- Då är det tur att en ha kom ifrå tocke där.

I regel betäcktes bordet av något när man åt. Om man ej hadde något annat, så breddes tidningar över eller en pappskiva eller annat papper. Efter måltiden torkade man av bordet och det fick stå obetäckt, eller ock lade man en duk av hemvävt linne över som fick ligga på till nästa gång man åt, då man förfor som ovan sagts.

Men det fanns undantag från allt här skildrats. Jag själv var ute för ett dyligt 'undantag' en gång så ^{jag} glömmet det ej.

Det var, om jag ej minnes fel, år 1917, Det hadde inflyttat en ny arrendator till en större gård. Nygifta så gott som och komma utifrån Värmlands Näset någonstans. Ja, han bad mig komma en dag och hjälpa till i slåttern, för själv måste han fara bort den dagen. Ja, jag kom i vanlig tid som man brukade då man var tingad nämligen kl 7 f.m. När klockan blev nio väntade jag på frukost, men fick vänta förgäves. När klockan blev 11, fick jag äntligen bud att komma på 'lunch.' Den bestod av en tallrik välling jämte en bredd smörgås på liten hård brödbit. 'Lunchen skulle bestå av ett lätt mål', förklarade hustrun. Nåja, jag fortsatte mitt arbete. Klockan halv fem kom lyckligtvis arrendatorn åter så att jag fick middag. Han ursäktade sin fru med att hon ej var van måltidstimmarna här på trakten. När jag kom in hade hon kokat ett ägg och satt fram på bordet, jämte en smörgås av samma sort som vid frukosten. Därtill förebräelser för att vi begagnade så tidig middag. Den skulle egentligen ej vara förrän klockan 9 på kvällen. Detta hadde hon läst om i böcker om god ton, förklarade hon. Men det var både första och sista dagen jag arbetade på den gården.

Nordmarkshyttan 4maj 1963

Sten Larsson

ULMA 25201. Sten Larsson. 1963
VRML. GUSTAV ADOLF
Frgl. M 82